

© MINVATÜR: WIKIPEDIA.ORG

Matrakçı Nasuh. 16. yüzyıl Bağdat tasviri.
İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi. TY, nr. 5964, vr. 47^b.

İnsanlığın büyük hazinesi **BEYTÜLHİKME**

MUSTAFA DEMİRCİ

ABBASİLERİN kendilerinden önce yaşamış medeniyetlerin, kültürlerin, dinlerin ve halkların kaybolmaya yüz tutmuş eserlerini toplayarak dünyanın en kıymetli yazma eser kütüphanesini kurmaları kültür tarihinin önemli hadiselerinden biridir. 750 yılında tarih sahnesine çıktuktan hemen sonra Bağdat'ı kuran Abbasiler, başkentlerini eşsiz bir kütüphane ile taçlandılar. Bu, antikçağdan geriye kalan yazılı mirası bir araya toplayan

kütüphanenin, yani Beytülhikmenin hikayesidir.

Abbasiler, Emevilerden farklı bir siyaset benimsediler: Fetihleri durdurdular, mevaliye yapılan ayrıma son verdiler, fethedilen bölgelerdeki halkların Müslümanlaşmasına ve gönüllerinin kazanılmasına gayret ettiler. Ülkenin imarına ve şehirleşmeye öncelik verdiler. Bilim, kültür ve sanat hayatını desteklediler. Bağdat kurulduktan sonra eski dünyanın bilimsel ve kültürel birikimi burada toplanmaya başladı. Bunun

sebebi sadece merak değildi. Büyük fetihlerle İslam geniş bir coğrafyaya yayılmış, Müslümanlar farklı toplumlarla bir arada yaşamaya başlamış, kadim din ve düşünce sistemlerinin hücumuna maruz kalmışlardı. Bu, Müslümanlar için çok ciddi bir meydan okumaydı. Ayrıca İslam çatısı altında tezahür eden farklı görüşler de endişe vericiydi. Meseleye realist yaklaşan Abbasi idarecileri ve âlimleri iki çözüm yoluna başvurdular. Bunlardan biri eski medeniyetlerin tecrübelerinden faydalanmak ve diğer yandan da İsla-

mın temel kaynaklarına başvurmakta. İslamî ilimlerin teşekkül süreciyle, eski medeniyetlerin bilim ve felsefe geleneklerinin tevarüs edilmesi takriben aynı döneme denk gelmektedir. Abbasilerin içinden geçtiği bu durumu İbn Haldun şu cümleler ile özetler: “Müslümanlar, yerleşik hayata geçtikten sonra ilimle ve felsefeyle uğraşmaya başladılar. (...) Bu nedenle Halife Mansur, Bizans İmparatoruna haber göndererek matematik kitaplarının gönderilmesini istedi. (...) İmparator da ona Eucleides’in kitabını ve fizik konusunda bazı eserler gönderdi.” Gelen kitaplar arasında, Öklid’in *Usûlü’l-hendese ve Elemento Geometria*’sı, Hipokrat’ın ve Galinos’un tıp ve fen bilimleri ile ilgili kitapları ile Batlamyus’un *el-Mecistî* adlı eseri de bulunmaktadır.

O dönemde kitap yazımında kullanılan malzeme çok sınırlıydı. Kâğıt kullanımı henüz yaygın değildi, papirüs ve parşömen çok pahalıydı. Mürekkep ve kalem kullanımı da son derece sınırlıydı. Bu yüzden yazının icadından bunca zaman sonra bile düşüncenin yazıya geçmesi ve kaydedilmesi oldukça zordu. Müslümanların 711 yılında Basra’da kâğıt atölyelerini kurarak, maliyeti çok düşük kâğıt üretmenin yollarını bulmaları kültür tarihinde büyük bir dönüm noktasıdır. Müslümanların kâğıt yapımını 751’deki Talas Savaşından sonra esir aldıkları Çinlilerden öğrendikleri ileri sürülse de bu doğru değildir. Zira Çinliler asırlardır kâğıt üretiyorlardı fakat kullandıkları teknik yüzünden imal edilen kâğıt miktarı az olduğu gibi pahalıydı. Müslümanlar kâğıt yapımında ağaç kabukları yerine kumaş ve dokuma atölyelerinde biriken atıkları ve paçavraları kullanmayı tercih ettiler. Maliyeti düşen kâğıt böylece günlük hayatın bir parçası haline geldi. Kâğıdın ucuzlamasıyla birlikte şifahi olarak devam eden bilgi aktarımının (rivayet) yerine yazarak çoğaltılması ve yayılması aldı. Bundan sonra bütün bilgi alanlarında eserler yazılmaya ve daha önce ezberlenerek korunan bilgiler artık kağıda geçirilmeye başlandı. Hatip el-Bağdadi *Takyidu’l-ilm* (İlmin Kaybedilmesi) adlı kitabında bu dönemde hadislerin nasıl yazıya geçirildiğini anlatmaktadır. Kitabın içindeki “ilim göğüslerdedir (hafızadadır), satırlarda değil” özdeyişi, tam da bu dönüşüme karşı geleneğin direncini özetler. Artık önemli metinler dışında gündelik bilgiler de yazılmaya başlanı.

Abbasiler işte bu böyle bir vasatta İran geleneğinde olduğu gibi saraylarında bir kütüphane kurdular, kıymetli eserlere sahip çıktılar ve bu eserleri tercüme edecek bilginleri desteklediler. Bu kütüphaneye ‘hikmet’ ya da ‘felsefe’ hazineleri anlamında “Hizânetülhikme” adını verdiler. Bu özelliğiyle Hizânetülhikme İslam dünyasında kurulan, bilinen en eski ve ilk kamu kütüphanesi olma özelliğini taşımaktadır.

Abbasi halifeleri kaybolma tehlikesi ile karşı karşıya olan geç antikçağ yazılı eserlerinin toplanması ve korunması hususunda büyük bir çaba sarf ettiler. Özellikle 4. yüzyıl başlarında Roma’nın Hıristiyanlaşmasından sonra Helen bilim ve felsefe eserlerine, mekteplerine ve üstatlarına karşı olumsuz bir tavır gelişmişti. Bunlar pagan döneminin kültürünü temsil ediyorlardı ve Hıristiyanlık için de tehlikeliydiler. Bu yüzden Nasturi-Süryani kilise babaları öğrencileri, kitapları ve birikimleri ile Doğu ve İran topraklarına göç etmişlerdi. Özellikle Yukarı Mezopotamya’da başta Harran, Urfa, Nusaybin gibi şehirlerde irili ufaklı altmışa yakın okul vardı. İran’da Cündişapur şehri bu şekilde ortaya çıkmıştı. Bu okullar Grek bilim ve felsefesinin mirasının taşıyıcıları idiler.

Abbasi halifeleri, özellikle bu kitapları toplamak ve kütüphanelerine kazandırmak için özel bir gayret gösterdiler. Halife Mansur gerek Roma dünyasından gerekse İran ve Hint dünyasından getirilen kitapların saray bünyesindeki Hizânetülhikmede korunmasını istiyordu. Halife Mehdi döneminde tehlikeli olmaya başlayan zındıklarla mücadelede ‘cedel’ usulünün Müslümanlar tarafından da kullanılması için halife, Aristo’nun diyalektik sanatıyla ilgili yazdığı *Topika* adlı kitabının peşine düşer. Nihayet 782 yılında *Topika*’nın bir nüshasını Musul yakınlarındaki bir Nasturi kilisesinde bulur ve buradaki Nasturi rahibi I. Timothcos’a tercüme ettirir. Yine bu dönemde Rum asıllı Theophilos b. Tuma er-Ruhavi (785), Musul’daki bir manastırda Homeres’un *İlyada* ve *Odyssea*’sının yılan derisine yazılmış nüshalarını ele geçirmiş, sonra da Arapçaya tercüme etmiştir. Ayrıca Aristo’nun *Organon* adlı eserinin son kitabı olan *De Sophisticis Elenchisi* Yunancadan Süryaniceye çevrilmiştir.

Harun Reşid Anadolu üzerine yaptığı bir seferde, Ankara kalesindeki bir kütüphane ele geçirilmişti. Ele geçen kü-

tüphanedeki kitaplar daha çok eski Yunan bilginlerinin yazdığı matematik, tıp, felsefe ve astronomiyle ilgiliydi. Yunan felsefesine ve medeniyetine özel bir ilgi duyduğunu bildiğimiz Halife Me’mun döneminde (812-832) Roma şehirlerinden çok kıymetli kitaplar getirildi. Me’mun, Bizans imparatoruna elindeki felsefeyle ilgili kitapları göndermesi için bir mektup yazdı. Me’mun, Bizans hükümdarı III. Mihail’e karşı kazandığı savaşın tazminatı olarak da sadece elindeki Yunanca yazmalarını istemişti. Kaynaklar bu kitapların teslimi konusunda Romalıların arasındaki tartışmaları aktardıktan sonra beş yük kitabın halifenin elçilerine teslim edildiğini yazar. Getirilen kitapların içinde Eflatun, Aristo, Hipokrat, Arşimed, Galinos, Apollonius ve Batlamyus’un kitapları bulunmaktadır. Bu kitapların arasında antikçağın en kıymetli bilimsel eserlerinden biri kabul edilen ve geometrinin temelini oluşturan Bergamalı (Perge) Apollonios’un (MÖ 190), konilerle ilgili sekiz kitaptan oluşan *Konika (Kitabu’l-mabrütiyyat)* adlı kitabının ilk bölümü de bulunuyordu.

Me’mun, Bizans hükümdarı V. Leon’dan (813-820) kitap almaları için aralarında Haccac b. Matar, Yahya b. Batrik, Beytülhikmenin yöneticisi (Şahib) Selm, bir rivayete göre Süryani hekimi Yuhanna b. Maseveyh’in de bulunduğu bir heyeti kıymetli hediyelerle birlikte Konstantiniye’ye göndermişti. Yahya b. Batrik, Kostantiniye’de felsefe kitaplarını nasıl bulduklarını şöyle anlatmaktadır: “Filozofların eserlerinin saklandığı bütün mabetleri gezdim. Aradığım kitapları bulunma ihtimali olan bütün rahiplerle tanıştım. Nihayet Askeli-pos’un kendisi için yaptırdığı mabede vardım. Bir yolunu bularak kitapların bulunduğu mabede girmeyi başardım. Aradıklarımı bulmuştum ve onları elde ederek geri döndüm. Şimdi onu Yunancadan Arapçaya çevirmekteyim...”

Abbasilerin hedefi elbette sadece Roma değildi, kendi toprakları üzerindeki mirası da toplama gayreti içindeydiler. Daha Abbasilerin kurulduğu yıllarda İranlı katip İbn Mukaffa İran tarihine, siyaset geleneğine ve efsanelerine dair birçok kitabı Pehleviceden Arapçaya çevirerek Halife Mansur’a sunmuştu. Aynı müellif Hindistan’dan gelen *Kelile ve Dimne*’yi ve Aristo’nun *Organon*larını da Arapçaya çevirerek üç büyük medeniyetin klasiklerini İslam kültürüne kazandırmıştı. Cündişapur’daki tıp aka-

demisindeki baştabip Curcis b. Cebrail Buhtîşu'nun (ö. 769) önderliğindeki tabiplerin Bağdat'a göç etmesi çok önemli gelişmeleri beraberinde getirdi. Hasan b. Sehl, ünlü gök bilimci Fazl b. Nevbaht, ünlü mütercim ve siyaset bilimci Abdullah b. Mukaffa olmak üzere İranlı bürokratların etkisi ile Perslere, Yunanlılara ve Süryanilere ait yazmaların toplanmasını sağlıyordu. Bu iki grubun yanında Hintli Sindbad ve Rahhak el-Hindi, İhrahim el-Fezari, Yahudi Maşallah gibi çok değişik köken ve inançtan tanınmış bilgin, filozof ve mütercim bir araya getirilmişti. Bu dönemde burada Sanskritçe, Farsça ve Grekçe kitapların toplandığı, bazı şahıslar tarafından tercüme edildiği bilinmektedir.

Harun Reşid döneminde ise Budizmin ikinci merkezi sayılan Belh'teki Newvihara Budist külliyesindeki Hint, İran ve Doğu kültürüne ait kitaplar Bermekiler tarafından bu kütüphaneye dahil edilmiştir. Yuhanna b. Maseveyh Cundişapur medresesinin bir benzerini de Bağdat'a kurması için Harun Reşid'i teşvik ediyordu. Bu dönemde Süryani mütercim ve tabip Yuhanna b. Maseveyh ve İranlı gök bilimci Ebu Sehl Fazl b. Nevbaht başkanlığında İranlı, Hintli, Süryani bilginler için ayrı bölümler oluşturulmuştu. Abbasilerin bu ilk dönemlerdeki özellikle geçmiş milletlere ve medeniyetlere ait kitap sevdası, adeta 19 ve 20. yüzyıldaki Avrupalı ve Amerikalı devletlerin yazma eserler koleksiyonları için yaptıkları çalışmaları hatırlatmaktadır.

Me'mun dönemindeki dinî ve siyasi tartışmaların artmasına bağlı olarak İslamın ilahiyat konularını akılcı ve felsefi modaliteler ile savunan Mutezilenin önem kazanması, Abbasilerin Mutezileyi resmî mezhep haline getirmesi, Hizânetülhikmeyi Mutezilenin felsefi argümanlarını destekleyen bir merkez haline getirdi. Kurumsal yapısı genişleterek bir kütüphaneden öte bir yapıya büründüğünden artık kaynaklarda ondan Beytülhikme olarak zikrediliyordu. Hizâne, hikmet ve beyt kavramlarının semantik gelişiminden Beytülhikmenin başlangıçta bir kütüphane olarak teşekkül ettiğini göstermektedir.

Zamanla kütüphane etrafında yeni birimlerin oluşması, kitap sayısının artması, çalışanların çoğalması ve dinî-siyasi misyonuna bağlı olarak büyük bir kurum haline geldiği söylenebilir. Eski bir İranlı astronom ve filozof olan

Yahya b. Ebi Mansur burayı bölümlere göre yeniden düzenlemekle görevlendirilir. Geniş okuma salonları, tercüme birimleri ve ihtisas kütüphanesine bir de rasathane eklenir. Ayrıca astronomi ve coğrafi ölçümler için müstakil birimler kurulur. Kütüphane, rasathane ve tercüme bölümlerinden oluşan Beytülhikme böylece gerçek anlamda bir akademiye dönüşür.

Bu kurumun en başında devrin önde gelen bilim adamlarının görevlendirildiği Sâhibu Beytülhikme denilen şahıslar bulunuyordu. Onun emri altında çalışan mütercimler, hazinler, müstensihler, astronomlar ve diğer bilim dallarına ait ilmî gruplar mevcuttu. Bunun yanı sıra mücellitler, kitapların servisini yapan münâviller, nüshaları çoğaltan katipler, kâğıt ve sahaflık hizmetini yapan verrâklar ve diğer ara hizmetçilerden meydana gelen hizmet personeli görev yapmaktaydı. İbn Nedim kitabının ilk bölümünde mücellitlerin isimlerini zikreder ve "İbn Ebi Haris" adında birisinin Me'mun'un Hizânetülhikmesinde kitap ciltlediğini aktarır.

Beytülhikmeye Grekçe, Yunanca, Pehlevice, Hintçe, Kiptice, Aramice, Soğdca, Süryanice ve Sanskritçe dillerinde yazılmış felsefe, mantık, matematik, tıp, mühendislik, astronomi, tarih, coğrafya ile ilgili kitaplar toplanmıştır. İbn Nedim ayrıca kitabında Roma topraklarından, Akdeniz adalarından, Anadolu'da Ankara, Antalya ve Konstantinopol'den tıp, matematik, astronomi ve felsefe kitaplarının Bağdat'a getiriliş hikayesini de anlatır. Başlangıçta tercüme ağırlıklı olarak Süryaniceden yapılıyordu. Aristo, Platon, Galen, Hipokrat, Porfirios gibi ilkçağ bilginlerinin eserleri Arapçadan önce Süryaniceye çevrilmişti. Tercüme edilen kitapların redaksiyonu ve Arapçaya uygunluğunu kontrol eden bilginler de bulunuyordu. Mesela Ebu Ya'kup İshak el-Kindi, Yunancadan tercüme edilen kitaplarda Yunanca felsefi ve ilmî kavramların Arapçaya adaptasyonu ile ilgili çalışmalarda bulunuyordu. İbn Ebi Usaybia, sadece Yunanca eserlerin tercümesi ile ilgili 47 mütercimin ismini vermektedir. Bu listede Farsçadan tercüme yapan 16 mütercimin de ismi vardır. Ayrıca üç kişinin de Sanskritçeden çeviriler yaptığı bilinmektedir. Daha önce Arapçaya çevrilen ve artık tercümesi yetersiz görülen kitaplar ya tekrar gözden geçilerek düzeltiliyor ya da yeniden tercüme ediliyordu. Musa el-Ha-

rizmî, Sehl b. Harun, Huneyn b. İshak, İshak b. Huneyn gibi kişiler tercüme ve danışmanlık yapıyorlardı. Tercümelerin yanında tıp, astronomi ve diğer alanlarda ilmî heyetler oluşturulmuştu. Bu gözlem aletleri ile astronomik ölçümler yapılmaktaydı. Kozmografik haritalar ile zicler de burada hazırlanmaktaydı.

Beytülhikmenin giderleri doğrudan halifeler tarafından karşılanmaktaydı. Huneyn b. İshak, yaptığı bir tercüme kitabının önsözünde, halifelerin bu eserlerin tercümesi için kitabın ağırlığına altın verdiğini, bu sebeple kâğıtları kalın ve harfleri büyük yazdıklarını itiraf eder. Kurumun geleceğini de garantiye alarak, vakıf gelirleri ve bol iktalarla mali kaynaklar sağlanmıştı. Sadece Grekçeden yapılan tercüme için 300 bin dinar harcadığı bilinmektedir.

Beytülhikme 9. asırdan sonra sadece bir kütüphane olarak kaldı. İbn Nedim 10. yüzyılın sonunda kaleme aldığı kitabında en nadir eserleri burada gördüğünü yazar. Burası hakkında son bilgiyi veren Kalkaşendi, 1258 yılında Hülagu tarafından Bağdat'ın istilası sırasında Beytülhikmenin de tamamen tahrip edildiğini dile getirir.

Beytülhikme pek çok açıdan İslam bilim tarihinde bir dönüm noktasıdır: Öncelikle insanlığın o zamana kadar geliştirdiği ilmî mirası toplayarak İslam bilimlerinin geleceği 'prima materia'yı oluşturduğu gibi İslam medeniyetinin de ilk kütüphanesi oldu.

İkinci olarak insanlığın en temel hazinesi değerindeki bu eserlerin muhafazası ve günümüze kadar ulaşmasını sağladı. Şayet Müslümanlar bu eserlere sahip çıkıp korumasalardı, Avrupa Rönesansını tetikleyen Yunan klasiklerine ulaşmak asla mümkün olmayacaktı.

Üçüncü olarak Yunan felsefesi temelinde bir felsefi geleneğin (meşşai) oluşmasının temeli atıldı. █

KAYNAKÇA

- 1 Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültürü*. çev. Lütfi Şimşek, İstanbul: 2003.
- 1 Hadr Ahmed Atallah, *Beytül Hikmeti Asri'l-Abbasiyyin*, Daru'l-Fir'i'l-Arabi, Kahire: (ty.).
- 1 Hareci, *'Uyunu'l-Enba' fi Tabakoti'l-Etibba*, Thk. Nizar Rıza, Daru'l-Mektebetu'l Hayat, Beyrut: (ty.).
- 1 İbn Ebi'Usaybia, *Muvaffakuddin Ebi'l Abbas Ahmet b. Kasım b. Hanife b. Yunus es-Sadi el İbn Nedim*, Ferac Muhammed b. Ebi Yakup b. İshak, "el-Fihrist", Thk: Rıza, Daru'l-Mesire, Tahran: 1988.
- 1 Mustafa Demirci, "Antik Yunan Kitaplarının Abbasiler Bağdat'ına Yolculuğu". *İslamiyat Dergisi*, c. VII (2), Ankara: 2004, s. 43-60.
- 1 Mustafa Demirci, "Antik Bilim ve Düşünce Mirasının İslam Dünyasına Tercümesinde Abbasilerin Kurduğu Beytül-Hikme'nin Rolü", *Muhafazakâr Düşünce*, XI/44, 2015, s. 99-119.
- 1 Mustafa Demirci, *Beytül-Hikme*, İstanbul: 1996.